

Rudolph Ladan, **Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen** (Dissertatie Leiden 2012, *Middeleeuwse Studies en Bronnen* 141; Hilversum: Verloren, 2012, 359 pp., ISBN 978 90 8704 315 5); Anita Boele, **Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650** (Dissertatie Groningen 2013, *Middeleeuwse Studies en Bronnen* 143; Hilversum: Verloren, 2013, 367 pp., ISBN 978 90 8704 343 8).

Armenzorg is een onderwerp dat op veel belangstelling van historici kan rekenen, omdat politieke, sociaal-economische en religieus-ideologische belangen vaak samenkomen in de organisatie van sociale voorzieningen. In het recente onderzoek naar de armenzorg in middeleeuws en vroegmodern Europa is er meer aandacht gekomen voor de strategieën van stedelingen om sociale vangnetten te creëren en de wijze waarop dit (collectieve) handelen de gemeenschapsvorming heeft bevorderd. Dit perspectief complementeert de eerdere nadruk op formele vormen van liefdadigheid door religieuze en burgerlijke instellingen en de rol van overheden en elites in de financiering en coördinatie van liefdadigheid. De proefschriften van Rudolph Ladan over de gezondheidszorg in Leiden en van Anita Boele over het discours rond armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden geven elk op eigen wijze blijk van deze verschuiving in perspectief. Daarmee leveren ze belangrijke bijdragen aan de sociale geschiedenis van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stad.

De studie van Ladan beoogt ‘een beeld van de inrichting van de laatmiddeleeuwse Leidse gezondheidszorg’ te geven. In navolging van de Angelsaksische *social history of medicine* karakteriseert hij de stedelijke gezondheidszorg als een medische markt van zorgaanbieders en -vragers. Vanwege de aard van het bronnenmateriaal wordt vooral de aanbodzijde van deze markt belicht. Na een hoofdstuk over mortaliteitscrises in Leiden komen de zorginstellingen en ‘medische professionals’ aan de orde, maar hun interactie met hulpbehoevenden en zieken wordt niet systematisch besproken. De sociaal-historische benadering van de Leidse gezondheidszorg betekent derhalve dat haar sociaal-institutionele inbedding centraal staat, in tegenstelling tot studies die zich richten op de ontwikkeling van de medische kennis en kunde.

De goed gedocumenteerde reconstructie van de frequentie en intensiteit van mortaliteitscrises in Leiden veroorzaakt door (pest)epidemieziekten is het spannendst

om te lezen (er moet wel gebladerd worden, want het boek heeft helaas eindnoten). Aan de hand van sterftcijfers die afgeleid worden uit verschillende seriële bronnen (geëffectueerde testamenten en begraafboeken) van de Leidse gasthuizen en kerken, komt Ladan tot de conclusie dat er in 68 van de 216 jaren (31%) tussen 1395 en 1610 sprake was van ongewone sterfte door de pest en in enkele gevallen door de Engelse Zweetziekte of dysenterie. Dit percentage ligt ruim tweemaal hoger dan dat in andere Europese regio's, maar de opmerkelijke Leidse cijfers worden niet afgezet tegen die uit de historisch-demografische literatuur (van onder andere Wrigley, Dupâquier, Schofield of Slack). Een vergelijking had waarschijnlijk aanleiding gegeven om nog eens kritisch naar de bronnen te kijken en om de gehanteerde methodologie en criteria beter te verantwoorden. De opgestelde grafieken (pag. 38-40), die niet allemaal dezelfde schaal hebben, tonen niettemin aan dat infectieziekten in Leiden veruit de belangrijkste oorzaak waren van sterftepieken; tegelijkertijd speelden slechte voeding en milieufactoren een indirecte rol omdat de stedelijke bevolking daardoor kwetsbaarder was voor ziekten.

In de late middeleeuwen hadden zieke of hulpbehoevende Leidenaren de mogelijkheid om aan te kloppen bij gasthuizen en een divers gezelschap van genezers, mits zij zich dit konden permitteren of in aanmerking kwamen voor gratis zorg. Ladan bespreekt deze instellingen en de beroepen van *doctor medicinae*, chirurgijn, vroedvrouw en apotheker in afzonderlijke hoofdstukken, waarbij het accent ligt op de regulering van de sector en de aanstelling van medici van stadswege. Uit het onderzoek blijkt echter ook dat er in de onderzochte periode meer medische beroepsbeoefenaars in Leiden actief waren, over wie de auteur verwijzingen heeft gevonden wat betreft hun spreiding in de stad, activiteiten, sociale status en opleiding. Deze informatieve hoofdstukken getuigen van zorgvuldig bronnenonderzoek in de Leidse archieven, maar de tekst leest vaak als een opsomming van feiten en voorbeelden, mede doordat de vraagstelling descriptief van aard is. Ladan geeft niettemin een degelijke beschrijving van de omvang en de ontwikkeling van medische sector in Leiden tussen 1400 en 1600. Hiermee is een nieuw hoofdstuk toegevoegd aan de geschiedschrijving van een van de beter bestudeerde Nederlandse steden. Het is bovendien een compliment waard dat de auteur het onderzoek als buitenpromovendus heeft verricht.

Het onderzoek van Boele over denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid maakte deel uit van het Groningse NWO-project 'The Town as a Body Social, 1300-1650', dat onderzocht hoe de dynamiek van het urbanisatieproces in de noordelijke Nederlanden de sociale cohesie van de steden beïnvloedde. Het doel van Boele's zeer lezenswaardige studie is het traceren van de ontwikkeling van een aantal centrale onderdelen van het sociaal-culturele gedachtegoed over liefdadigheid. Om het discours over sociale verbondenheid, rechtvaardigheid en solidariteit in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stedelijke samenleving te reconstrueren analyseert ze een indrukwekkend en zeer divers corpus van literaire, religieuze en historische teksten, maar ook afbeeldingen en kunstwerken waarin ideeën over armenzorg tot uitdrukking komen. Chronologisch ligt de nadruk op de periode 1450-1650 en de steden Haarlem, 's-

Hertogenbosch en Deventer dienen als casussen. Het boek is knap opgebouwd en valt in drie delen uiteen, die elk worden afgesloten met een biografisch portret van een stedeling – de Bossche priester Willem Molius, de Haarlemse rederijker Louris Jansz en de Deventer predikant Jacobus Revius – die geschreven heeft over gemeenschap en solidariteit.

In het eerste deel van haar studie (over de werken van barmhartigheid) betoogt Boele dat de Reformatie en de organisatorische veranderingen in de stedelijke armenzorg in de zestiende eeuw geen breuk betekenden met de religieuze motivatie van liefdadigheid. In de middeleeuwen kende de *caritas* een sterk religieus karakter; ze was een plicht waaraan iedere gelovige met oog op zijn of haar zielenheil moest voldoen. De zeven werken van barmhartigheid dienden echter ook na het schisma als een aansporing tot naastenliefde. In de stedelijke samenleving werden Bijbelse deugden ingezet om concrete charitatieve projecten te motiveren en te legitimeren. De werken van barmhartigheid werden bijvoorbeeld als spel opgevoerd tijdens een rederijkersfestival dat in 1606 in Haarlem werd georganiseerd om fondsen te werven voor de bouw van een nieuw oudemannenhuis. Ondanks deze christelijke inkleuring van liefdadigheid speelde de kerk zelf van meet af aan een bescheiden rol in de organisatie en financiering van de stedelijke armenzorg.

In het tweede deel bespreekt Boele verschillende exemplarische figuren van weldoeners en hun tegenpolen die opgevoerd werden om de stedelingen aan te sporen tot naastenliefde en vrijgevigheid. In Dirk Coornherts *Comedie vande Rijckeman* (c. 1550) staat het voorbeeld van de rijke vrek centraal, die door andere figuurlijke personages wordt gewezen op de consequenties van een egoïstische levenshouding en het veronachtzamen van de behoeftige medemens. Het Lukas-evangelie bood met de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan ook een positief exemplar dat in de zestiende eeuw veelvuldig werd aangehaald om te wijzen op het belang van een solidariteit over gemeenschapsgrenzen heen. Het afgrenzen van de gemeenschap komt aan bod in het derde deel over beelden van armen. Vigerende ideeën over de oorzaken van armoede en categorieën van armen waren van invloed op de criteria die stedelijke liefdadigheidsinstellingen hanteerden om te bepalen wie in aanmerking kwam voor ondersteuning. Samenvattend, liefdadigheid werd in de onderzochte periode allereerst beschouwd als een religieuze plicht van de individuele gelovige; daarnaast kwam geleidelijk de burgerplicht te staan. Armen en rijken waren met elkaar verbonden als leden van één christelijk lichaam maar tevens als leden van dezelfde stedelijke gemeenschap.

Boele heeft een belangrijke studie geschreven op een moment dat steeds meer economen betogen dat kennis van moraalsystemen van belang is om het handelen van individuen in heden en verleden te doorgronden. Toch blijven er een aantal vragen onbeantwoord. Ten eerste, rechtvaardigen de gereconstrueerde hybride denkbeelden en praktijken het om te spreken over een coherent sociaal-religieus discours over armenzorg en liefdadigheid dat kenmerkend was voor de Nederlandse steden? De studie was gebaat

geweest bij een sterkere theoretische en methodologische onderbouwing van de beschreven overdracht en toe-eigening van ideeën over liefdadigheid en armenzorg. Hoe vond bijvoorbeeld de selectie uit de circulerende ‘noties’ plaats en hoe werden deze vertaald tot sociaal handelen? Tevens geeft Boele een sterk instrumentele lezing van haar bronnen, maar in hoeverre slaagden de gereconstrueerde vertogen in hun legitimerende en motiverende functie? Het boek heeft, tot slot, een sterk exegetisch karakter en de auteur blijft in haar interpretatie dichtbij de teksten. Enerzijds betekent dit dat sommige thema’s, bijvoorbeeld arbeid, verder uitgediept hadden mogen worden aan de hand van secundaire literatuur. Anderzijds verdwijnt de relatie tussen vertoog en context soms naar de achtergrond of wordt deze alleen in algemene termen geduïd. Toegegeven, het onderzoek richtte zich niet op de praktische aspecten van de stedelijke armenzorg, maar het zou het betoog ten goede zijn gekomen wanneer er meer gebruik was gemaakt van de uitgebreide (internationale) literatuur over dit onderwerp.

Sociale solidariteit en collectieve sociale voorzieningen waren geen vanzelfsprekend gegeven in de pre-industriële stad; ze vergden vanaf begin af aan regulering en ‘morele instructie’. Van een breuk tussen de middeleeuwen en vroegmoderne tijd was in dit opzicht geen sprake, zoals beide studies overtuigend aantonen. Ze bieden ook aanknopingspunten voor verder onderzoek, waarbij het raadzaam is om aan te sluiten bij de bredere benadering tot *communal health* (van onder andere Carole Rawcliffe en Guy Geltner), die stelt dat de middeleeuwse stedelijke gemeenschappen reeds ver ontwikkelde strategieën kenden om de samenleving functionerend en de leefomgeving schoon en gezond te houden. In Leiden, zo stelt Ladan, werd het dagelijkse leven bijvoorbeeld nauwelijks ontregeld door alle epidemieën. Een intrigerende vraag is of bepaalde steden door hun sociale weerbaarheid een differentieel voordeel hadden en daardoor beter in staat waren om tot welvaart en welzijn te komen.

Arie van Steensel, Universiteit Utrecht